

Տեղեմակ Խաչատրյան, 1932-1989 թթ.
(լուսանկարը՝ Ներսիսի, 1964 թ.)

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ НАН РА

ПО ТУ СТОРОНУ АРАГАЦА

Археологические исследования посвященные
памяти
Телемака Хачатряна

Издательство «Гитутюн»
Ереван 2018

YEREVAN STATE UNIVERSITY
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY NAS RA

BEYOND ARAGATS

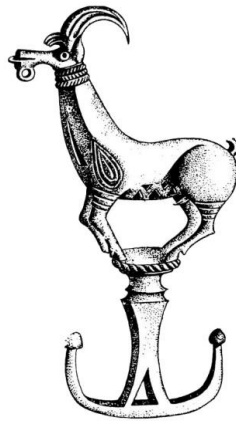
Archaeological Studies in Memory of
Telemak Khachatryan

Publishing House "Gitutyun"
Yerevan 2018

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԱԳԱԾԻ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ

Հնագիտական հետազոտություններ նվիրված
Տելեմակ Խաչատրյանի
հիշատակին

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
Երևան 2018

ՀՏԴ 902/904
ԳՄԴ 63.4
Ա. 825

Հրատարակվում է Տ. Խաչատրյանի ընտանիքի հովանավորությամբ

Հրատարակվում է

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի,
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի,
ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի
գիտական խորհուրդների որոշմամբ

Խմբագիր՝

Հայկ Ավետիսյան (պ.գ.դ.)

Խմբագրի տեղակալ՝

Արսեն Բոբոխյան (պ.գ.թ.)

Խմբագրական խորհուրդ՝

Պավել Ավետիսյան (պ.գ.դ.), Ռուբեն Բադալյան (պ.գ.դ.),
Աշոտ Փիլիպոսյան (պ.գ.դ.), Համլետ Պետրոսյան (պ.գ.դ.),
Էդիկ Մինասյան (պ.գ.դ.), Իգիթ Ղարիբյան (պ.գ.դ.),
Ֆրինա Բաբայան (պ.գ.թ.), Հայկ Հակոբյան (պ.գ.թ.),
Հակոբ Սիմոնյան (պ.գ.թ.), Արտակ Գևուհի (պ.գ.թ.)

«ԱՐԱԳԱՍԻ ԹԻԿՈՒՆՔՈՒՄ»

Ա. 825 Հնագիտական հետազոտություններ նվիրված Տելեմակ
Խաչատրյանի հիշատակին

Ներկայացվող ժողովածուն նվիրված է XX դ. անվանի հնագետ Տելեմակ
Խաչատրյանի հիշատակին: Այն ներառում է հայ և միջազգային մասնագետների
հետազոտությունները Հայկական լեռնաշխարհի ու հարակից տարածքների
տարբեր դարաշրջանների հնագիտական խնդիրների վերաբերյալ: Գիրքը
նախատեսված է ինչպես մասնագետների, այնպես էլ հնագույն Հայաստանի
պատմության և մշակույթի խնդիրներով հետաքրքրվող ընթերցողների համար:

ՀՏԴ 902/904
ԳՄԴ 63.4

ISBN 978-5-8080-1323-0

© «Գիտություն» հրատարակչություն, 2018

© Ֆրինա Բաբայան, 2018

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՅՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼՈՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԳԻՏԱԿԱԶՍԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅԱՆ ԷԶԵՐԻՑ

Ռաֆիկ Նահապետյան
Երևանի պետական համալսարան

Յովսեփ Օրբելին (1887-1961 թթ.) XX դարի խոշորագույն հայագետներից է: Յայրենական գիտության մեջ նա ճանաչված է նաև որպես նշանավոր արևելագետ, հնագետ, վիմագրագետ, թանգարանագետ, բանագետ, աղբյուրագետ, պատմաբան, հուշարձանագետ, արվեստաբան: ՅԽՍՀ և ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս է: Օրբելին ոչ միայն ականավոր գիտնական էր, գիտության հմուտ կազմակերպիչ, այլև ակտիվ հասարակական գործիչ¹: Նա միաժամանակ նշանակալի ներդրում է ունեցել նաև հայ ազգագրության՝ իբրև ուրույն գիտության կայացման և զարգացման գործում: Ցավոք, առ այսօր գիտնականի ազգագրական գործունեության վերաբերյալ մեկ հաղորդումից² զատ, այլ ուսումնասիրություններ դեռևս չկան:

Գիտնականը դեռ Պետերբուրգի համալսարանում ուսանելու տարիներին մի քանի հոդված է գրել հայերի, վրացիների և մահմեդական ժողովուրդների արվեստի վերաբերյալ, որոնք զետեղվել են Բրոնկհաուզի և Էֆրոնի նոր հանրագիտական բառարանում: 1909 թ. Յ. Օրբելին Պետերբուրգի պատմաբանասիրական ֆակուլտետն ավարտելուց հետո պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Կովկասի ազգագրությունը՝ ըստ դասական (հունական և հռոմեական) հեղինակների տեղեկությունների»: Նրա ազգագրական դիտարկումները հիմնականում վերաբերում են Արևմտյան Յայաստանի Մոկս գավառին, որտեղ նա Ն. Մառի խորհրդով 1911-1912 թթ. գործուղվում է Պետերբուրգի կայսերական գիտությունների ակադեմիայի կողմից: Այստեղ էլ նա գրի է առնում եզակի ազգագրական, բանահյուսական ու բարբառագիտական նյութեր: Նրա՝ Մոկսում կատարած գրառումները առաջինն ու միակն են, որ իրականացվել են դաշտային ուսումնասիրությունների պայմաններում: Ըստ որում՝ գիտնականը շատ էր կարևորում նյութերի բնագրային արժեքի պահպանումը:

Մոկսում կատարած գիտական հետազոտությունների արդյունքները իր կենդանության օրոք լույս չտեսան: 1982 թ. հրատարակվեց միայն դրանց մի փոքր մասը³, որ ընդգրկում էր Մոկսի մասին ազգագրական ակնարկը և գրառված բնագրերի ռուսերեն թարգմանությունները: Ազգագրական ուսումնասիրությունները (Մոկսը և նրա բնակիչները, գավառի 1911-1912 թթ. բնակավայրերի ցուցակը) լույս տեսան միայն

¹ Юзбашян К.Н., Академик Иосиф Абгарович Орбели, Москва, 1964, с. 15-19. Тарле Е.В., Историк-патриот, В кн: И.А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, с. XVIII-XXII. Ղաֆաղարյան Կ.Գ., Յովսեփ Օրբելի, Յայագիտական հետազոտություններ, Ա, Երևան, 1974, էջ 6-19: Յուզբաշյան Կ.Ն., Ակադեմիկոս Յովսեփ Օրբելի, Երևան, 1987. Պետրոսյան Յու.Ի., Ակադեմիկոս Յովսեփ Օրբելի (Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, 1987, էջ 3-10: Мегрелидзе И.В., Иосиф Орбели, Тбилиси, 1983. Пиотровский Б.Б., Академик Иосиф Абгарович Орбели. Биографический очерк, В кн: Исследования по истории культуры народов Востока, Сборник в честь академика И.А. Орбели, Москва-Ленинград, 1960. Якубовский А.Ю., Академик И.А. Орбели (к 60-летию со дня рождения), Вестник древней истории, 1947, N 4 և այլն):

² Վարդումյան Դ., Յ. Օրբելու ազգագրական հետազոտությունները Մոկսում, Նոր ազգագրական հանդես, 2005, N Ա, էջ 122-123:

³ Орбели И.А., Фольклор и быт Мокса, Москва, 1982.

հետագայում 2002 թ. հրատարակված «Ընտիր երկերի» 2-րդ հատորի առաջին բաժնում⁴:

Մոկսի աշխարհագրական պայմանները, բնակչությունը և բնակավայրերը.

Մոկսում գիտնականը նյութերը գրառել է 23 հայ և 1 քուրդ՝ հայերեն, արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն լեզուներին տիրապետող բանասացներից: Նրանք հիմնականում տղամարդիկ էին, հիշատակված է նաև կին բանասաց՝ Նազե Շահամիրյան անվամբ, ումից Յ. Օրբելին գրառել է զվարճախոսություններ:

Ըստ Օրբելու՝ Մոկսը XX դարի սկզբին գավառակ էր (կազա) Արևմտյան Հայաստանի Վանի նահանգի Վանի գավառում, Վանա լճի հարավային կողմում, որը հայտնի էր նաև որպես Մեուքուզ, Մյոքուզ, Մոզս, Մոկաց գավառ, Մոկյուս, Մոկսայե, Մոկուս, Մոկք, Մուքուս: Տարածքը մոտավորապես համապատասխանում էր պատմական Մեծ Հայքի Մոկք աշխարհի Մոկք-Առանձնակ գավառին: Կենտրոնը Մոկս գյուղաքաղաքն էր: Գավառի Մոկս (Մոզք, Մոզս) անվանման ժողովրդական ստուգաբանության վերաբերյալ Օրբելին բերում է հետևյալ ավանդությունը. «Մանուկ Զրիստոսին խոնարհվելուց հետո երեք մոզերը վերադառնում են Բեթղեհեմից: Նրանցից մեկը՝ Գասպարը, ճանապարհին հիվանդանում, մահանում ու թաղվում է այնտեղ: Այդ վայրում հետագայում (1408թ.) կառուցվում է Սուրբ Գրիգոր Ամենափրկիչ եկեղեցին, իսկ երկիրը կոչվում է Մոզք (Մոզս)» (ԸԵ, 8): Ունի խիստ լեռնային ռելիեֆ, խմելու և ոռոգելու առատ ջուր, զով ու առողջարար կլիմա, սաղարթախիտ անտառներ, փարթամ արոտավայրեր, բուսական ու կենդանական հարուստ աշխարհ: Գավառակի երկարությունը մոտ 30 կմ է, լայնությունը՝ 25 կմ: Նրան եզերում են՝ հյուսիսից Եղերովի, արևելքից՝ Կոռաշապահի և Առնոսի, արևմուտքից՝ Կառկառի, իսկ հարավից Բարվարի լեռները: Բաժանված էր յոթ գլխավոր գյուղախմբերի՝ Բառազային, Հառնջուզային, Հառնանցային, Տալանից ձոր, Տինխազային, Տուրկազային, Փութկուզային: Խիտ լեռնային այս գավառակը ներկայանում է տեղ-տեղ գետերի ընթացքով ձգվող հովիտներով:

Մոկս գյուղաքաղաքը Մոկս գավառի կենտրոնն է, ընկած է Վան քաղաքից հարավ-արևմուտք՝ 60 կմ հեռավորության վրա, Մոկս կամ Մոկաց ջուր գետի աջ և ձախ ափերին, լեռան ստորոտում՝ 1650 մ բարձրության վրա: Իսկ շրջակա լեռները՝ 3-4 հազար մետր բարձրություն ունեն, գագաթները կլոր տարին սառցապատ են, շուրջ-բոլորը անդնդախոր կիրճեր են, անանցանելի թավ անտառներ, տարվա 5-6 ամիսը կտրված է «աշխարհից», ասես փակ ամրոց լինի:

Յ. Օրբելին Մոկս գյուղաքաղաքը նկարագրել է իր դիրքով, շրջակա միջավայրով, բնակչության կենցաղամշակութային պատկերով: Ըստ այդմ՝ գյուղաքաղաքը բաղկացած էր հինգ թաղամասից՝ **Քյաղըը** թաղ (Քաղաքի թաղ), **Անջղոնց** (Անճղոնց) թաղ, **Ապըրխամանց** (Աբրահամենց) թաղ, **Տյաշտը** (Դաշտ) թաղ և **Մանդականց** (Մատկունց)՝ հայ և քուրդ բնակչությամբ: Դժվար չէ նկատել, որ քաղաքի 3 թաղամասերը կրում են ազգակցական, տոհմական անվանումներ, ինչը խորհրդանշում է նրանց բնակիչների ազգակից ընտանիքներով համատեղ բնակվելու սովորույթի մասին, իսկ երկու թաղամասերի անվանումները պայմանավորված են եղել տեղանքի աշխարհագրական դիրքով:

⁴ Օրբելի И.А., Избранные труды в двух томах, том II, Ереван, 2002 (այսուհետ՝ ԸԵ, էջը):

Սոկսի կենտրոնական Քյաղքի թաղում էին շուկան, խանութների շարքը, դայֆախանաները (սրճարան), կառավարական տունը, որը «կունախ» էին անվանում: Բնակվում էին 20 տուն հայեր և 4-5 տուն թուրք պաշտոնյաներ: Այստեղ էր գտնվում Սուրբ Հովհաննես եկեղեցին:

Անջղոնց թաղում էին գտնվում արհեստանոցներն ու իջևանատունը (խանը): Թաղում կար 15 տուն, բնակիչները հիմնականում արհեստավորներ էին (սովկար, դարբին, պայտար), 4 ընտանիք զբաղվում էր առևտրով: Նրանից վերև՝ Ջերմուկ կոչված աղբյուրի մոտ, 1908 թ. կառուցվել է կենտրոնական հայկական դպրոցը: Թաղի եկեղեցին կոչվում էր Սուրբ Աստվածածին:

Տյաշտի թաղի բնակչությունը կազմված էր 42 տնտեսությունից: Նրանց զբաղմունքն էր շալագործությունը, հողագործությունը և անասնապահությունը: Թաղի եկեղեցին կոչվում էր Սուրբ Հակոբ: Այն գտնվում էր քաղաքից դուրս՝ գերեզմանոցի հարևանությամբ:

Ապըրխամանց թաղում կար 20-25 տուն: Բնակչությունը զբաղվում էր արհեստագործությամբ (շալագործություն, կտավագործություն), առևտրով, անասնապահությամբ և հողագործությամբ: Այն ևս ուներ եկեղեցի:

Մանդականցը առանձին թաղ էր կազմում Մոկս գետակի ձախ ափին՝ սարալանջի վրա, ընդամենը 7 տուն, որտեղ ապրում էին ջրաղացպանների ընտանիքները: Գետի ափին, կողք-կողքի կար 5 ջրաղաց և 1 ձիթանք⁵:

Սոկսաց ջուր գետի ստորին հոսանքի աջ կողմում՝ Դալան և Մարմախ կոչվող կիրճերի միջև ևս 4 գյուղ կար, իսկ մնացած գյուղերն ու ագարակները տեղաբաշխված էին հարևան կիրճերի ուղղությամբ: Ընդհանուր առմամբ Մոկս գավառի խոշոր բնակավայրերը 75-ն էին, ևս 5 ագարակներ ունեին 2-3 տնտեսություններ: Գյուղերը գտնվում էին 8 առանձին ձորակներում (կիրճերում): Նրանցից 3-ը մոտ էին Մոկս գյուղաքաղաքին և մասնակցում էին քաղաքի տնտեսական և առևտրական կյանքին: Հայաբնակ այդ գյուղերից մեկի մոտ գտնվում էին միջնադարյան բերդի ավերակները: Մոկսաց ջուր գետի վրա դեռ XVI դարում (1553թ.) կամուրջ էր կառուցվել առևտրով զբաղվող երկու եղբայրների՝ Խոջա Մուրադի և Խոջա Կարապետի (Զերապետ) կողմից, որոնք այդ մասին կամրջի պատին թողել են արձանագրություն (ԸԵ, ՄօԿԵ, Էջ 1-34): Ընդ որում, դրանում հիշատակված է նաև, որ այն կառուցվել է Մոկսի դաժան կառավարիչ Ավդալի ժամանակներում:

Մոկս գյուղաքաղաքի 5 թաղամասերն, ինչպես ասվեց, ունեին իրենց եկեղեցիները, որոնցից կանգուն էին մնացել Անջղոնց Ս. Աստվածածինը (XIII դ., վերանորոգված 1676թ.), Տյաշտ (Դաշտ) թաղամասի Ս. Հակոբը (XIV դ.), որը ուշ միջնադարում եղել է գրչության նշանավոր կենտրոն: Մոկսաց Ս. Խաչ վանքը, որ կոչվել է նաև Ս. Կանանց վանք (ըստ ավանդության հիմնել է Հռիփսիմեն), հիշատակվում է X դարից: Այն մշակութային կարևոր կենտրոն է եղել XIV-XVI դդ.: Վանքի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին, ըստ արձանագրության, կառուցվել է 1408-ին, ուներ սրբատաշ բազալտից կառուցված XVII դ. ժամատուն՝: Դրանք միանման կառուցված կառույցներ էին: Մոկս գյուղաքաղաքի մոտ էր գտնվում նաև Մոկսաց Ս. Գևորգ, ավելի գործածական՝ Փուլթուկ Ս. Գևորգ և Մոկսաց Ամենափրկիչ վանքերը: Այն կառուցվել է 1887 թ.: Ս. Գևորգի

⁵ Մոկսի մասին այս տեղեկությունները քաղել ենք Ալ. Դարբինյանի «Մոկսի ազգագրական և բնահայրենական նյութեր» ձեռագիր աշխատությունից (VII և VIII մաս), տե՛ս ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, ՀԱԻԱԲԱ, թղթ. N 24, գործ N 26, 27:

գերեզմանը քրդերը կոչում էին Միր-խասանի: Ձմռանը եկեղեցու համալիրի մի տեղից մյուսի գնալը հնարավոր էր միայն ձյան տակով մարդաբոյ երկար թունել բացելով⁶:

Մոկաց Ամենափրկիչ վանքը, որ հիշատակվել է XIII դարից, կառուցվել է Մոկս գյուղաքաղաքից արևելք՝ Ամնջո ձորում, լեռան լանջին: Այն XIII-XVI դդ. եղել է Վասպուրականի նշանավոր գրչության կենտրոններից մեկը: Նրա գլխավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին վերակառուցվել է 1570-ին Յովսեփ ճարտարապետի ձեռքով: Մոկսի մոտ՝ բարձր լեռան գագաթին, ինչպես ասվեց, պահպանված են հին բերդի ավերակները՝ իր աշտարակով: Գյուղաքաղաքի հարավային կողմում կար մի քարածայր՝ Արծվաքար անվամբ, որտեղ իբր բնակվում են երկնային էակներ: Մոկս գավառի Ամնոս լեռան ստորոտին է գտնվում Ս. Վարդանի կամ Ս. Վարդանանց վանքը (ԸԵ, էջ 7-8):

Գիտնականը «Մոկսի բանահյուսությունը և կենցաղը» գրքի հավելվածում գետնել է 19 լուսանկար, պատկերել է բնական տեսարաններ, շինություններ, տարազների նմուշներ, տապանաքարեր, նաև մանուկների հետ հայուհիների լուսանկարներ, ապա Մուրթուլա բեկին՝ իր վարչակազմով:

Տնտեսական կենցաղը և նյութական մշակույթը: Երկրագործություն.

Մոկս գավառակի նստակյաց երկրագործական կյանք վարող հայ բնակչությունը, ըստ Յ. Օրբելու գրառումների, կազմել է 672 տուն⁷, իսկ քրդերը, որոնք սուևնի մահմեդականներ էին՝ 640, բացի այդ, 1-2 թաղամասերում ապրում էին նաև զնչու-բոջաների (յճան) 4-5 ընտանիք և ամբողջ գավառում՝ 4-5 թուրք աստիճանավորների ընտանիքներ (ԸԵ, Мокс, էջ 7-9):

Մոկս գյուղաքաղաքը XX դ. սկզբին ուներ 2000 բնակիչ, որի գերակշիռ մասը հայեր էին: Մոկսի հայաբնակ 49 բնակավայրերի ավելի քան 900 ընտանիք տեղահանվել է 1915 թ.: Նրանց մեծ մասը զոհվել է բռնագաղթի ճանապարհին: Փրկվածները հիմնականում անցել են Արևելյան Հայաստան և բնակություն հաստատել Թալինի, Աշտարակի շրջաններում, Սևանի ավազանում և այլուր: Տեղացի հայերին քրդերն անվանում էին հոռոմներ՝ կաթոլիկ դավանանքի պատճառով, իսկ հայերը քրդերին՝ կարմրագլուխներ՝ կարմիր գլխարկ կրելու համար:

Գիտնականը նկարագրել է հայ բնակչության՝ որպես նստակյաց երկրագործների և քրդերի՝ որպես անասնապահների զբաղմունքները՝ հողագործություն, անասնապահություն, տնայնագործություն, արհեստները, փոխադրամիջոցները, բնակավայրերն ու բնակարանները, կենցաղը, տարազը և այլն: Նստակյաց կյանք վարող հայ և քուրդ բնակչությունը համատեղ ապրում էր Մոկսի գյուղերում և ագարակներում: Նրանք ապրում էին առանձին թաղամասերում: Համատեղ կյանքը շատ նմանություններ էր առաջացրել բնակարանի, հագուստի, կյանքի այլ կողմերի վերաբերյալ (ԸԵ, Мокс, էջ 10):

⁶ «Փոլսի Սուրբ Գևորգ» - ըստ ժողովրդական-եկեղեցական ավանդության՝ այսպես է կոչվել ս. Գևորգի գլուխը պուտուկի (կճուճի) մեջ դրած բերելու և այդ սրբավայրի հիմքում թաղելու պատճառով: Սրբավայրը նվիրական է եղել ու սիրելի տեղի թե՛ հայ և թե՛ քուրդ բնակչության շրջանում: Այն, ըստ ավանդության, կառուցվել է Միր Հասան անունով իշխանի կողմից, որը որսի է դուրս եկել Մոկսց լեռներում՝ մոլորվելով խիտ և թավուտ անտառներում: Նա օգնության է կանչել ս. Գևորգին, որը օգնել և փրկել է նրան: Իշխանը նրա պատվին այդ վայրում կառուցել է սրբատեղի, որը հետագայում վերածվել է վանական համալիրի և դարձել Մոկաց լեռներում, մանավանդ ձմռանը, մոլորված ուխտավորների և ճանապարհորդների համար պատսպարան ու ժամանակավոր կացարան:

⁷ XX դարի սկզբներին Մոկսի 49 բնակավայրերի հայ բնակչությունը կազմված է եղել ավելի քան 900 ընտանիքից (տե՛ս ՀՍՀ, հ. 7, Երևան, 1981, էջ 697):

Բնակլիմայական բացառիկ դժվարին պայմաններում հայ բնակչությունը վարում էր աշխատատար երկրագործաանասնապահական համալիր տնտեսաձև: Լեռնային անտառածածկ շրջաններում ձմռան 5-6 ամիս տևողության պայմաններում հիմնականում մշակում էին այնպիսի հացաբույսեր, որոնք կարող էին ապահովել բարձր բերք: Դրանցից էին կորեկը՝ իր բազմաթիվ՝ կարմիր, սև, ճերմակ տեսակներով, տարեկանը, հաճարը, գարին, ցորենը: Մշակում էին նաև խաղող, բամբակ, տեսակ-տեսակ պտղատու ծառեր, ձիթատու բույսերից՝ կտավատ, նաև բոստանային կուլտուրաներ: Ձմեռը դահուկ-սահնակներով, գարնանը՝ շալակի կողովներով, յուրաքանչյուր տուն իր ունեցած գոմաղբը տեղափոխում էր արտերը՝ որպես պարարտանյութ: Գարնանը, նախքան վարուցանքը, անասուններին արոտ էին հանում արտերի վրայով: Ոչխարի մեզը, անասունների գոմաղբը հողի պարարտացման ամենաուժեղ միջոցն էին համարում, ուստի այստեղ և շրջակա վայրերում այդ եղանակը գործածում էին գրեթե բոլոր ընտանիքները:

Այստեղ լեռնային տեղանքի պատճառով մշակաբույսերը պահանջում էին մեծ խնամք, լարված ու դժվարին աշխատանք: Սակավահողության պատճառով լանջային տեղանքներում ստեղծում էին դարավանդային արտեր, իսկ անտառածածկ հատվածներում կիրառում էին անտառահատահրկիզային համակարգը, որ բնորոշ էր դարձել լեռնային հայ բնակչության տնտեսական կենցաղում: Այս առումով Մոկս գավառի բնական պայմանների և տնտեսական կյանքի շատ կողմեր նման էին լեռնային Սասունին⁸: Հովսեփ Օրբելին իր դիտարկումներում չի անդրադարձել երկրագործական աշխատանքային գործիքներին, վարման եղանակներին (ԸԵ, ՄօԿՏ, Էջ 9-35): Այստեղ, ինչպես և հարևան Աղձնիքում և այլուր ցանքը կատարել են միայն արորով և մի զույգ եզով: Ըստ Վ. Բոդյանի հետազոտությունների՝ Միջագետքին հարող հայկական բոլոր ազգագրական շրջաններում՝ Ծոփք-Աղձնիքում, գուցե նաև Կորճայքում (այդ թվում նաև՝ Մոկքում - Ռ.Ն.) գութան չի օգտագործվել⁹: Մոկսի տարածաշրջանում գյուղատնտեսական տեխնիկան չափազանց պարզունակ է եղել. վարը կատարվել է պարզունակ արորով, հունձը կատարվել է մանգաղով, գերանդի գործածելու սովորություն չկար, կախումը՝ անասունների ոտքերի տրորման՝ գոռի կամ կոռի համակարգով: Աշխատանքը կատարելիս 3-5, երբեմն էլ 6-10 եզ ու արջառ կողք կողքի պահած, վզները հյուսում, միացնում էին երկար պարանով կամ թե գոռի հատուկ շղթայով, անասունների բերանները կապում էին ուռնու թարմ ճյուղերով: Կողք կողքի, միմյանց կապված, շարքով պտտեցում էին կալում՝ կենտրոնում կանգնած կամ տեղում պտտվող եզան շուրջը: Կենտրոնինը, որ միայն առանցքի շուրջն էր պտտվում, կոչվում էր **բընդոր**, ծայրերին լծվածը՝ **սարդորի եզ**, որոնք ամենից ավելի արագ էին պտտվում: Կոռը քշողը օրվա մեջ մի քանի անգամ անասունների խումբը մինչև կալման ավարտը աջից ձախ, ձախից աջ էր դարձնում և անասունների դիրքն ու տեղն էր փոխում՝ չհոգնեցնելու համար: Այստեղ **կամը** որպես կախող գործիք չէր գործածվում: Կոռիով կախումը կատարվում էր յուրաքանչյուր տան բակում: Ամեն տան կալսատեղը տան առջև եղած հարթ հրապարակն էր կամ ներքևի հարևանի կտուրը: Նրան կից կառուցված էր կալտունը՝ երեք պատերով, թեք ծածկով, առջևը բաց, որտեղ լցնում էին հարող կալտունը ավարտվելուց հետո, իսկ անձրևի դեպքում

⁸ Նահապետյան Ռ., Աղձնիքահայերի ընտանիքը և ընտանեկան ծիսակարգը, (XIX դ. երկրորդ կես - XX դ. սկիզբ), Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն Երևան, 2004, էջ 30-34:

⁹ Բոդյան Վ., Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան, 1972, էջ 212:

ամբողջ կալը: Կալատանը՝ կալը նայող կողմն էր բաց, իսկ հատակը կալի մակերեսին էր հավասար: Բերքահավաքի ժամանակ, օրանը (կալավելու համար հնձած հացահատիկ) խուրձ-խուրձ արված շալակով էին տեղափոխում կալատեղ, որը պետք է լավ պնդացրած հատակ ունենար: Կալսումը վերջանալուց հետո եղաններով՝ **հորսելիներով** և փայտե թիերով բուրդ կողմերից ծեծած օրանը հավաքում, կիտում էին կալի կենտրոնում, դարձնում թեղ (կալսված հարդախառն հացահատիկի կույտ) և ձեռնամուխ լինում հատիկն ու հարողը երնելուն՝ քամուն տալուն՝ հարողը բերքից առանձնացնելու համար, որովհետև քամիար մեքենան այստեղ մուտք չէր գործել (ԸԵ, Մօճ, էջ 12): Հարողը առանձնացնում և լցնում էին կից կառույցի՝ կալատան մեջ, իսկ կորեկը, գարին կամ ցորենը, առանձնացնելով հարդից, մաղում էին տարբեր մեծության անցքեր ունեցող մաղերով: Նախ՝ ծանծախառն հատիկը մաղում էին անցքերը մեծ՝ **սղռատ** մաղով, ապա՝ ավելի փոքր անցքերով՝ **քարմաղով** և քարից ու հարդից մաքրվածը մաղում էին **փոքեմաղով** և այնուհետև՝ պահեստավորում այծի մազից հյուսված պարկերում՝ **ջվալներում**: Այս նույն եղանակը գրեթե նույնությամբ կատարվում էր նաև Սասունում¹⁰:

Ուշագրավ են վարուցանքը հաջողությամբ իրագործելուն ուղղված ժողովրդական հավատալիքների վերաբերյալ գիտնականի գրառումները: Այսպես, տևական ոչ անձրևային եղանակի դեպքում կանայք ավանակին տանում էին աղբյուրի կամ գետակի մոտ, լողացնում, հետո կանացից մեկը հրացանը ձեռքին հեծնում էր ավանակին՝ դեմքով դեպի պոչը և այն ձեռքն առած քշում էր դեպի վարատեղ, որտեղ էլ օդ էր կրակում կենդանի և անկենդան էակներին՝ չարքերին վախեցնելու ու փախցնելու համար: Այդպես ակնկալում էին եղանակի փոփոխություն և անձրև: Մեկ այլ հավատալիքի համաձայն՝ գիշերը հայ տղամարդիկ գնում էին քրդերի, քրդերը՝ հայերի գերեզմանները, իրենց խոնջանները՝ գոտիները, կապում էին գերեզմանաքարին, հայկական գերեզմանախաչքարին և ապա գոտին գլորում էին մոտակա գետակը: Այդ պահին նրանցից մեկն անպայման պետք է շան նման հաչեր (ԸԵ, Մօճ, էջ 33):

Գյուղատնտեսական տեխնիկայի պարզունակությունը, արտադրողական ուժերի զարգացման ցածր աստիճանը մարդուն կախման մեջ էին պահում նաև բնությունից, շրջապատող աշխարհագրական միջավայրից: Ուստի այստեղ ևս, ինչպես հայկական մյուս պատմական գավառներում, բավարար քանակությամբ կենսամթերքների արտադրությունը, բնակարանային ու արտադրական կառույցների շինարարությունը, բնության տարերքի դեմ պայքարելն անհնար կլիներ առանց համայնքի անդամների և ընտանիքների կոլեկտիվ փոխադարձ օգնության կազմակերպման: Կիրառվում էին աշխատանքային համագործակցության տարբեր ձևեր. հայ գյուղացիական ընտանիքները համախմբում էին աշխատուժը և արտադրամիջոցները: Խմբային աշխատանքները իրականացնում էին հերթականությամբ:

Իրողություն է, որ Մոկսում քրդերի որոշ մասն անցել էր նստակեցության, այդուհանդերձ, բացառապես երկրագործությամբ զբաղվողները հայերն էին: Սակավաթիվ թուրք բնակչությունը բնակվում էր Մոկս գյուղաքաղաքում, իսկ քրդերը հիմնականում զբաղվում էին խաշնարածությամբ: Նրանց հիմնական զանգվածները սեզոնային վրանաբնակ վաչկատուններ էին:

Անասնապահություն. Ալպիական հարուստ մարգագետինների առկայությունը նպաստում էր արոտային անասնապահության, հատկապես խաշնարածության

¹⁰ Նահապետյան Ռ., Աղձնիք. պատմաագագրական ակնարկ, Հայագիտական հետազոտություններ, պրակ Ա, էջ 162-177 և հավելվածը:

զարգացմանը: Այստեղ կիրառվում էր անասնապահության նստակյաց համակարգը՝ ձմռանը մսուրային, ամռանը՝ արոտավայրային խնամքով: Ձմռան երկարատևության պատճառով անասունները ենթարկվում էին մսուրային խնամքի շուրջ 5-6 ամիս տևողությամբ:

Անասնապահությունը գավառի հիմնական զբաղմունքն էր: Գիտնականի գրառումների համաձայն՝ անասնապահության մեջ գերակշռում էր ոչխարաբուծությունը, այծաբուծությունը, դրանցով պայմանավորված՝ կաթնատնտեսությունը, բրդավալությունը, ջուլհակությունը, շալագործությունը, գգրարարությունը, որոնք Մոկս գավառի հայ բնակչության հիմնական զբաղմունքներն էին: Մոկսի հայությունը կաթնատու խոշոր եղջերավոր անասուններին պահում էր ուշադրության կենտրոնում, նրանց նկատմամբ ցուցաբերում մշտական խնամք և հոգատարություն: Գիտնականը գրառել է նաև անասնապահությանն առնչվող հավատալիքներ: Դրանցից մեկի համաձայն՝ տանտիրուհուն չհնազանդվող կովին հնազանդեցնելու նպատակով նրա մեջքին բարձում էին հաց թխելու գործածական պարագաներ՝ գրտնակ, բաթաթ, ակիշ և այլն, և քշում արոտավայր: Երեկոյան կովի ետևից գնում էր հարևանը՝ տուն վերադարձնելու համար: Հաց թխելու պարագաները, ըստ տեղացիների պատկերացումների, կովին «խելքի էին բերում» (ԸԵ, ՄօԿՍ, Էջ 17-18): Մեկ այլ հավատալիքի համաձայն՝ հավին թուխս դնելիս ածան հավերի գլխաքանակը ապահովելու համար երկու աղջիկ թխսին նստեցնում էին 11 ձվերի վրա, թխսի մի կողմում նստում էր մեկ տղա երեխա, մյուս կողմում 10 աղջիկ երեխա, որպեսզի 11 ձվից մեկը լիներ որձակ, մնացած տասը՝ ածան հավ (ԸԵ, ՄօԿՍ, Էջ 17-18):

3. Օրբելին ակնարկներ ունի Մոկսի վաչկատուն կյանք վարող քրդերի վերաբերյալ: Ըստ նրա նստակյաց կյանք վարող քրդերից վաչկատունները տարբերվում էին թե՛ կյանքի պայմաններով, վարքով, սովորույթներով և թե՛ բարբառով: Մոկսի հարավային վաչկատուն Բոհտանի Ձեգիրեի քրդերի 200 ընտանիք Մոկսի արոտավայրերն էին բարձրանում մայիս ամսից՝ իրենց անասունների հոտերով՝ 40.000 ոչխար, 6.000 խոշոր եղջերավոր անասուն, 1000 ջորի, 200 ձի և այլն: Այստեղ էին հաստատվում նաև Սղերդի քրդերի 300 ընտանիք՝ իրենց բազմաքանակ հոտերով (ԸԵ, ՄօԿՍ, Էջ 9):

Արհեստագործություն. Մոկաց լեռնաշխարհի հայ բնակչության հիմնական արհեստներն էին՝ շալագործությունը, գգրարությունը, թաղիքագործությունը, ջուլհակությունը: Մոկսի և նրա հարևան գավառների՝ Շատախի, Գավաշի հայ բնակչության կենցաղում լայն տարածում ուներ բրդի մշակումը, բուրդ գգելու՝ գգրության և բրդի մնացորդներից թաղիք (քեչա) գգելու արհեստները՝ թաղիքագործությունը: Մոկացի թափառաշրջիկ գգրարներն ու թաղիքագործները հայրենի եզերքից դուրս էին գալիս արտազևա աշխատանքի աշնան սկզբներին խմբեր կազմած՝ տարածվելով Թուրքիայի, Կովկասի, Հարավային Ռուսաստանի հայաբնակ շրջաններում: Սովորաբար Մոկացի գգրարներն ու թաղիքագործներն արտազևա աշխատանքի էին մեկնում մինչև առաջին ձյան գալը՝ հոկտեմբեր ամսին, և վերադառնում էին ապրիլին, որովհետև ձմռանը ճանապարհները փակվում էին և լեռնանցքներում մոլեգնում էր փոթորիկը: Մոկսի և շրջակա գավառների աշխարհագրական դիրքն ու տնտեսական զբաղմունքները նկարագրել է նաև Գարեգին Սրվանձտյանցն իր «Համով-հոտով» աշխատության մեջ¹¹:

¹¹ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978, Էջ 402:

Ընկույզի պատյանից ստանում էին ներկ, որով ներկում էին բրոյա գործվածքները (ԸԵ, Материалы экспедиции 1911-1912 гг. по этнографии и фольклору Мокса, էջ 3): Մոկսում շատ գնահատելի էին նախշագարո՞ շալե գոտիները: Ըստ Օրբելու՝ այստեղ բրոյա գործվածքեղենը աչքի էր ընկնում որակով, նախշագարոման բարձր արվեստով, վարպետությամբ: Տարածված էր նաև հարավային հարևան գավառներից ներկրվող բամբակի հումքով իրականացվող կտավագործությունը և քաթանի արտադրությունը: Տղամարդու զգեստեղենի մեջ գերակշռում էին շալից պատրաստված շավարը, վերնագգեստները:

Չաղորդակցության միջոցներ. Բնակչությունը կտրված էր արտաքին աշխարհից՝ ճանապարհների բացակայության, տեղադիրքի պատճառով: Ամենուրեք բարձրաբերձ լեռներ էին, կիրճեր, ձորեր, ինչի հետևանքով անհնար էր անիվավոր փոխադրամիջոցների կիրառումը, ուստի բեռներն ու բերքը տեղափոխում էին մարդիկ՝ իրենց ուներին բարձած կամ շալակով, որոշ դեպքերում՝ ձեռքի մանր անիվավոր քարշակներով: Սայլը կամ կառքը անծանոթ փոխադրամիջոց էր՝ այն կիրառելու անհնարինության պատճառով:

Չաղորդակցությունը այստեղ իրագործվում էր նեղ արահետներով, որոնք ձգվում էին նեղ կիրճերի եզրով, հետևաբար բեռները մեծ մասամբ տեղափոխում էին ոչ թե գրաստներով, այլ շալակով, որովհետև, ինչպես վկայում են մատենագիրները, «...լերինս բարձրաբերձս և փապարս անտառախիտ ունի¹²»: Վերոհիշյալ փաստը հիմք է ծառայել, որ մոկացիները նորածին տղայի օրորոցում պարանի կտոր դնեին և մաղթեին, որ լավ բեռնակիր լինի (ԸԵ, Мокс, էջ 7): Մոկսն արտաքին աշխարհի հետ կապվում էր Շատախի, Առնուսի, Նեմրանի և Եղերովի լեռնանցքներով: Վերջինիս ամենաբարձր կետում՝ Մոկս գյուղաքաղաքի շրջակա երկու կիրճերի միջև, մի հարթության վրա գտնվում էր հռչակավոր Փուխու Սուրբ Գևորգ սրբավայրը՝ ճանապարհորդների օթևանը, որտեղ նրանց անվճար սնունդ և ապրելու պայմաններ էր տրամադրվում: Երբեմն ճանապարհորդներն օրերով մնում էին արգելափակված միջև Սուրբ Գևորգի հռչակավոր սև աքաղաղը կանչելով: Աքաղաղի կանչը գուշակում էր լավ եղանակ, ու գրավական էր, որ մարդիկ անփորձանք կհաղթահարեն լեռնանցքը (ԸԵ, Мокс, էջ 6-7)¹³:

Ձյան վրայով անվտանգ քայլելու համար հագնում էին թաղիքե, կաշվե տրեխներ, գործածում լական՝ ութածև մի շրջանագծով տախտակ, 3-4 սմ լայնությամբ, որը դրսից հյուսված է կաշվե կամ կանեփի ամուր թելերով, հագնում էին տրեխի տակից (ԸԵ, Мокс, էջ 7) և ազատ քայլում թարմ ձյան վրայով՝ առանց խրվելու:

Նյութական մշակույթ: Բնակավայր, բնակարան. Մոկս գավառակի գյուղերը մեծ մասամբ տեղավորված էին լեռնալանջերին, որոնց տների պատերից մեկը խրված էր լեռնալանջի մեջ և, բնական պայմանների թելադրանքով՝ դրանք բազմահարկ էին ու դարավանդային պատկեր էին ներկայացնում. մի տան կտուրը մյուսի համար բակ էր ծառայում, ինչը, գիտնականի բնութագրմամբ՝ բնորոշ էր Դաղստանին: Տները հիմնականում երկհարկ, երբեմն էլ եռահարկ էին: Առաջին հարկը կիսագետնափոր էր, որտեղ տեղավորված էին գոմը, թոնրատունը, տնտեսական նշանակության այլ կառույցներ: Պատերը կավե ամուր աղյուսներից էր շարվում: Թոնրատունը կոչվում էր **տան-տուն**, իսկ քրդերեն՝ **մալե-մալե**: Չայկական տան-տուն հարկաբաժնում

¹² Թովմա Արծրունի, Պատմության Արծրունեաց, Երևան, 1978, էջ 314:

¹³ Գ. Սրվանձոյանց, Երկեր, հ. 1, էջ 402:

երկու թոնիր էր տեղադրվում մեկը հաց թխելու, որտեղ էլ կատարվում էին նաև ծիսական արարողակարգերը, մյուսը՝ ամենօրյա կենցաղային նպատակներով, այդ թվում՝ ճաշ պատրաստելու համար: Երբեմն նաև երկրորդ հարկում էին տեղադրում թոնիր՝ փայտե քառակուսի կարկասի մեջ, ներսից և դրսից կավե շաղախով երեսպատված: Դրանք կավե հաստ շուրթերով թոնիրներ էին: Բացի թոնիրներից, գոյություն ուներ նաև բաց կրակարան-օջախ՝ **հանգուլթ**: Օրբելին այցելության ժամանակ հայկական տներում նկատել է ռուսական երկաթե վառարաններ, որոնց ծուխը խողովակներով դուրս էին հանում: Դրանք պատրաստվում էին Վանում կամ էլ արտազևա աշխատողները բերում էին Ռուսաստանից: Երկրորդ հարկը շեռուցվում էր հիմնականում հանգուլթով, թոնրի կրակով: Երկրորդ հարկում էին տեղավորված հյուրասենյակն ու ննջարանները: Բնակելի և օժանդակ կառույցները հարմարեցված էին այնպես, որ ձմռանը, հատկապես տղամարդկանց արտազևա աշխատանքի մեկնելու պատճառով կանայք և երեխաները հեշտությամբ օգտվեին թե՛ վառելիքից, թե՛ մառաններից ու անասնակերով լեցուն մարագներից և թե՛ հոգային անասունների մասին (ԸԵ, Մօսկ, էջ 11):

Մոկսի գավառում ազգակիցների տները հնարավորինս միմյանց կից էին կառուցվում՝ տնտեսական փոխօգնության և ինքնապաշտպանության կազմակերպման անհրաժեշտությամբ պայմանավորված: Արյունակից ազգականների դրկից տները միմյանց մեջ արագ հաղորդակցվելու նպատակով ակնատ՝ փոքրիկ պատուհաններ կամ նեղլիկ դռներ են ունեցել: Դրանց միջոցով միմյանց էին փոխանցում կրակը՝ թոնիրը վառելու համար կամ էլ ուրախառիթ և բոթաբեր լուրեր¹⁴:

Տների ծածկը հարթ էր, գերանակապ, վրան բարակ հեծաններով (մարթակ) շարվածքով, սրանց վրա՝ ծղոտի և ծառի ճյուղերի փովածքով, սրանց վրա՝ տերև, կորեկի փուք, վրան ցեխ, ապա կավե հաստ շերտով, որն ամրացնում, պնդացնում էին կաղնու փայտի ծանր գլանով կամ լողքարով: Ամեն տարի այն պնդացվում, ամրացվում էր լողքարով, աղաջրով: Պատերը պետք է ունենային **ցվիք**՝ ջրհորդան:

Բնակարանի ներսույթը. Այստեղ բնակարանների ծածկը, հատակը, սյուները, դռնն ու պատուհանները թանկարժեք ընկույզի փայտից էին: Տները ներսից ընկույզի հաստ տախտակներով էին երեսպատվում: Սպիտակեղենի և անկողնու համար հիմնական կահույք էին ծառայում պատամիջի պահարանները, պատերի երկայնքով արված թարեքները, իսկ արտահագուստ զգեստեղենը տեղավորում էին սնդուկներում (ԸԵ, Մօսկ, էջ 12):

Տան ընդհանուր մուտքը մեկ դռնից էր: Այն ընկույզի փայտից էր՝ հաստ, ու ամուր, երկաթե կախովի կողպեքով կամ էլ առավել տարածված փայտե շարժական փականով: Փայտե փականները կոչվում էին **գրիրա**, որն ուներ կրիայի ձև:

Տան ծածկը հենվում է սյուների վրա. խոյակներն ամրացվում էին հորիզոնական գերաններով, որոնք հենվում էին քարե ամուր խարիսխների վրա: Կթու, լծկան, մանր եղջերավոր անասունները միմյանցից առանձնացվում էին ճիպոտահյուս միջնորմ պատերով, նաև մուրքներով՝ անասունների գլուխները տան մեջ դասավորությամբ:

Տան առաջին հարկի ներսից երկրորդ հարկ բարձրանում էին աստիճաններով: Այն ներկայացնում էր յուրատեսակ ամրոց: Դրանք բնակելի և տնտեսական նշանակության համակառույցներ էին, որոնց առաջին հարկը, ինչպես ասվեց, կթու և լծկան անասուններին էր հատկացվում, երկրորդը մարդկանց բնակեցման համար էր,

¹⁴ Այս մասին տե՛ս նաև Բարսեղյան Ա., Մոկաց ազգագրական նյութեր, մաս. 1 (ձեռագիր), էջ 119-121 (տե՛ս ՅԱԻԱԲԱ, թղթ. 8, գործ. 14):

երրորդ հարկը, որ կոչվում էր վերնահարկ՝ հյուրասենյակ օդան էր, որի մուտքը դրսից էր՝ լեռան լանջով բարձրացող աստիճաններով: Լուսավորությունը ապահովում էին կամ կտուրից բացվող երդիկով, կամ էլ երկրորդ և երրորդ հարկերում՝ փոքրիկ շքակապտուհաններով, որոնք ծածկվում էին ընկույզի յուղով պատված թղթով: Հարձակման ենթարկվելիս շքակապտուհաններից դուրս էին հանվում հրացանների փողերը (ԸԵ, ՄօԿԵ, Էջ 11-12): Նման շենքերը՝ շքակապտուհաններով և վերնահարկով, բնորոշ են եղել նաև Սասունին¹⁵: Ե՛վ Մոկս գավառում, և՛ Սասունում նման երկհարկ կամ եռահարկ շենքերը կոչվում էին **քօշկ**՝ պալատ նշանակությամբ: Գիշերային լուսավորությունը ապահովվում էր կավե ձեթածրագներով, որ ամրացվում էին պատերին կամ կենտրոնական սյանը: Շարժական լապտեր էին ծառայում տնային արտադրության մոմե ճրագները՝ բրոյա թելից գործված, մոմով երեսպատված պատրույզներով, ավելի քան 2 մետր երկարությամբ:

Ուտեստ. Ոչխարաբուծության և այծաբուծության զարգացած լինելու շնորհիվ ուտեստի համալիրում գերակշռել է կաթը և կաթնամթերքը, հատկապես սարերի համեմունքներով պատրաստված պանիրը: Այն գործածում էին թարմ և կծուներում հորած՝ պահածոյացված ձևով: Այդ համալիրում մեծ տարածում ուներ յուղով պահածոյացված խաշած միսը՝ դավուրման: Շատ էր ընկույզի և նրանից քամված ձեթի կիրառությունը ավանդական ուտեստում: Այն անգամ գործածում էին պանրի մեջ: Բացառիկ էր նրա ձեթի առողջարար նշանակությունը (ԸԵ, ՄօԿԵ, Էջ 3):

Պտուղներից առավել առատ էր ընկույզը, որը գործածվում էր ոչ միայն որպես ընդդեմ և ուտեստի ու խմորեղենի մեջ, այլև դրանից ձեթ էին ստանում: Գիտնականը ընկույզի ձեթի ստացման՝ հսկա զանգվածով քարե անիվով աշխատող ձիթհան է արձանագրել Մոկս գյուղաքաղաքի մոտ՝ Ջնեստան գյուղում: Այսպես, Մոկս գյուղաքաղաքում նկարագրել է ահագին սալերից կառուցված շինություններ, որոնք ձիթհաններ էին՝ կարծր քարից տաշած հսկայական անիվներ, որ միևնույն ժամանակ ծառայում էին որպես դինգ: Այդպիսիք հայտնաբերվել են միայն միջնադարյան բնակավայրերում՝ Անիում, Սրենում, Ամբերդում պեղումների ժամանակ, իսկ Մոկսում դեռևս գործածվում էին (ԸԵ, ՄօԿԵ, Էջ 8):

Չգեստ. Տղամարդու հագուստների մեջ գերակշռել է շալից պատրաստված զգեստեղենը՝ շալվարը, վերնագգեստերը: Ջուլիակներին հումք մատակարարողները կանայք էին, որոնք բրդե և բամբակե թել էին հասցնում: Ըստ գիտնականի հաղորդումների՝ հյուսում էին նախշազարդ գորգեր, շալե գոտիներ, որոնք աչքի էին ընկնում բարձր որակով և նախշազարդման արվեստով:

Սոցիոնորմատիվ մշակույթ. Ուշագրավ է գիտնականի գրառումները Մոկսի հայության ամուսնության և հարսանեկան սովորույթների վերաբերյալ, որը, ցավոք, շատ կցկտուր և շատ հակիրճ է ներկայացված: Նա առավել մեծ ուշադրություն է դարձրել հարսանիքներին երգվող երգերին, լեզվին: Սակայն և միաժամանակ հայտնում է, որ այն հայկական հարսանիքներին, որին ինքը անձամբ է մասնակցել, հարսը եղել է 11 տարեկան, փեսան՝ 19 (ԸԵ, ՄօԿԵ, Էջ 29): Ըստ տեղական սովորույթի՝ աղջիկներին ամուսնացնում էին դեռահաս տարիքում, անգամ 6 տարեկանից սկսած: Գիտնականը բացահայտում է նաև, որ այստեղ բարեբախտաբար չէր պահանջվում տեղական քուրդ աղաների՝ հայ հարսի առաջին գիշերվա իրավունքին տիրանալու ավանդական սովորույթի վերածված գարշելի երևույթը, ինչպես դա արվում էր

¹⁵ Նահապետյան Ռ., Աղձնիքահայերի ընտանիքը և ընտանեկան ծիսակարգը (XIX դ. երկրորդ կես - XX դ. սկիզբ), Պատմաագագարական ուսումնասիրություն, էջ 47:

Արևմտյան Հայաստանի հարավային քրդահպատակ այլ շրջաններում: Այդուհանդերձ, սրանով էր պայմանավորված հայ աղջիկների մանկական շրջանում ամուսնացնելու սովորույթը՝ տիրողների նման բարբարոսությունից խույս տալու համար:

Աղջկա ընտրության հարցում հետևում էին մի հավատալիքի, ըստ որի՝ տղայի մերձավորները երեկոյան ուզնկալության ժամանակ իրենց հետ տանում էին հավի ձու ու դնում ոչխարի փարախում: Եթե այն անվնաս մնար մինչև առավոտ, կհամարվեր հաջող ընտրություն, հակառակ պարագայում տղայի կողմը խուսափում էր նման ընտրությունից, այն անհաջող համարելով (ԸԵ, ՄօԿԵ, Էջ 29-30):

Օրբելին նշում է նաև հայ ընտանիքում սեռերի խտրական վերաբերմունքի մասին: Օրինակ՝ Մոկսում սովորույթ չկար աղջկա ծնունդը շնորհավորելու, այլ կարեկցում էին, ասելով՝ «աղջիկ բերողը տղա էլ կունենա» (ԸԵ, ՄօԿԵ, Էջ 7):

Ուշադրության արժանի է նաև տոների, մասնավորապես Վարդավառի և Տյառն-ընդառաջի տեղական սովորույթների վերաբերյալ գրառումները (ԸԵ, ՄօԿԵ, Էջ 32):

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ժողովրդական բժշկության վերաբերյալ գրառումները: Մոկսում բժշկական պետական օգնության լրիվ բացակայության պայմաններում, բնականաբար կարևորություն էր տրվում ժողովրդական բժշկության դարավոր հմտություններին: Օրբելու հիշատակմամբ մանգաղով կամ որևէ այլ գործիքով կամ սուր քարով ձեռքը կամ ոտքը վնասելու դեպքում, վերքի վրա կանաչ ջրիմուռի¹⁶ (խոնավ տեղերում քարերի մակերեսը ծածկող բոլբոս) թրջոց էին դնում, իսկ մրսածության, թոքերի հիվանդության կամ մեջքացավի ժամանակ՝ թիակներիին էին փաթաթում տաքացրած թաղիք (քեչա): Շատ հիվանդությունների բուժման միջոց են համարել հիվանդ մասերը տաքացած երկաթով այրելու եղանակը: Մեծ տարածում է ունեցել բուժիչ խոտաբույսերի օգտագործումը որպես սպեղանի, իսկ հատկապես տուբերկուլյոզի դեպքում գործածում էին կովի կաթի խիժից կամ էլ կովի կաթնախիժ շատ կերած նորածին հորթի տաք արտաթորանքից՝ որպես մերանից պատրաստված մածուն կերցնելով: Սրանք հնագույն ժողովրդական բժշկության հնարներն էին, որ կիրառվում էին անգամ XX դարի սկզբներին:

3. Օրբելին «Մոկաց տեքստերում» անդրադառնում է նաև տոներին, մանկական խաղերին:

Ուշագրավ է Մոկսի Մուրթուլա բեկի տանը գիտնականի դիտարկած հյուրընկալման արարողակարգերը: 3. Օրբելին ուշադրություն է դարձնում նրա՝ պատուհանի գոգին դիզված քառակուսի հարթ բարձերին: Երբ երեկոյան տանտիրոջն այցելում էին հյուրերը՝ քրդեր և հայեր, այդ բարձերը դրվում էին հատակին, և պատվավոր հյուրերը նստում էին դրանց վրա: Առավել մեծանունը կարող էր ստանալ նաև երկրորդ բարձը: Բարձերը դարձնում էր «մեհմանդարը» (հյուրընկալը - Ռ. Ն.), ընդ որում՝ մի դեպքում տան տերն էր բերելու նշան տալիս, մյուս դեպքում մեհմանդարը բարձը բերում էր՝ չսպասելով նշանի: Հյուրերը նստում էին հատակին, ըստ ավագության և անվանիության, ճիշտ այնպես, ինչպես տեղավորվում էին հին Պարսկաստանում և հին Հայաստանում պալատ հրավիրված ազնվականները: «Բարձը», ինչպես և «գահը» խորհրդանշում էր հասարակական սանդուղքի վրա նախարարի գրաված աստիճանը: Հետագայում 3. Օրբելին կռահեց, որ Էրմիտաժում պահվող մի սկուտեղի

¹⁶ Ջրիմուռ - ջրամամուռ, ծովաքոս, լոռ, գորտնխալի, գորտնգորգ (բեղմնիկավոր-սպորավոր) ջրային բույս (Սուբիասյան Ա.Մ., Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան հ. 2, Երևան, 2009, էջ 962):

վրա պատկերված են հենց այդպիսի բարձեր, իսկ նրանց կույտի վրա հենված գահին նստած է Խոսրով Անուշիրվան արքան (ԸԵ, Мокс, էջ 5, 10, 14-15):

Ազգագրական երևույթներից բացի, գիտնականը Մոկսում կարողացավ կազմել տեղական բարբառի հոլովման և խոնարհման հատուկ աղյուսակներ, ազգագրական կյուրթը հաճախ համեմվում էր բանահյուսական տվյալներով՝ գրի առնելով նաև երգեր ու պարերգեր, գվարճալի պատմություններ, որոնցում «քաղաքացի» հեղինակները հումորով, երբեմն էլ բավականին կծու արտահայտվում էին գյուղացիների բարքերի մասին: Նրա ընտրած բանասացները այն մարդիկ էին, որոնք երբեք դուրս չէին եկել իրենց ծննդավայրից, ուստի լեզուն, արտասանությունը անարատ էին պահպանվել: 3. Օրբելին եղել է միակ եվրոպացի գիտնականը, ով հետազոտություն է կատարել հենց տեղում: Գավառի բնակչության շատ սովորույթներ, կենցաղային առարկաներ պահպանվել էին վաղնջական ժամանակներից:

Ուշագրավ են մեծանուն գիտնականի ազգագրության հետ սերտորեն առնչվող հայ բանագիտական հետազոտությունները: Արժեքավոր է գիտնականի «Մոկաց տեքստեր» ընդհանուր խորագրով ծավալուն աշխատությունը, որն ամփոփում է հեղինակի 1911-1912 թթ. Մոկս գավառում կատարած ոչ միայն բարբառագիտական և ազգագրական հետազոտությունների արդյունքները, այլև իր իսկ գրի առած բանահյուսական կյուրթերը: Դրանցում առանձին խումբ են կազմում ժողովրդական հեքիաթները, մանրապատում գրույցները, վեպերն ու առակները, վիպական երգերն ու բալլադները, աշխատանքի և ծիսական, երգիծական և մանկական երգերը, առածներն ու ասացվածքները, հանելուկներն ու շուտասելուկները: Բարբառախտաբար սրանք հրատարակվեցին գիտնականի «Избранные труды», т. 2 (Եր., 2002) ժողովածուի մեջ (էջ 129-185):

3. Օրբելին մեծ ներդրում ունի նաև հայ ժողովրդական Եպոսի ուսումնասիրման, այն ժողովրդական լայն շրջաններին ճանաչելի դարձնելու գործում: Դեռ Մոկսում և Վանում եղած ժամանակ՝ 1911-1912 թթ. նա մոտիկից շփվում է Մոկաց գգրարների հետ, ծանոթանում «Սասնա ծռերի» մասին նրանց ավանդած պատումներին, իսկ Վանի մոտ՝ Միերի դռան սեպագրերն ուսումնասիրելիս, լսում է Դավթի որդի Միերի ավանդագրույցը: 1939 թ. «Սասունցի Դավիթ» Եպոսի 1000-ամյակի տոնակատարության միջոցառումները հանձնարարված էր գլխավորել 3. Օրբելուն: Նա մեծ դեր ունեցավ «Սասունցի Դավիթ» համահավաք ժողովածուի հայերեն և ռուսերեն հրատարակման գործում (1939 թ.): Գիտնականի «Յայ հերոսական Եպոսը» (1956 թ.) աշխատությունը Եպոսագիտության բնագավառի խոշոր նվաճումներից է: Նրա նախածեռնությամբ նույն թվականին Լենինգրադում տպագրվեց «Սասունցի Դավիթ» Եպոսի ռուսերեն թարգմանությունը¹⁷: Նրա ջանքերով էր, որ մեր դյուցազներգությունը, դուրս գալով ազգային սահմաններից, դարձավ համամարդկային մշակույթի սեփականություն: «Յայ հերոսական Եպոսը» աշխատության և «Սասունցի Դավիթ Եպոսը» («Խորհրդային գրականություն» ամսագիր, Երևան, 1939, N 8-9) ուսումնասիրության մեջ Օրբելին հանգամանորեն անդրադարձել է Եպոսի բովանդակությանը, կերպարներին, վեր է հանել Եպոսի պատմական կորիզն ու ձևավորման ընթացքը, բացահայտել համանման այլ գործերի միջև ընդհանրությունները, մատնանշել Եպոսի պատմամշակութային ու գեղարվեստական արժեքները, ընդգծել նրանում մարմ-

¹⁷ Давид Сасунский. Армянский народный эпос, Москва-Ленинград, 1939.

Նավորված ազատասիրական, հերոսական, խաղաղասիրական, մարդասիրական գաղափարները:

Յ. Օրբելին ինքնատիպ դիտարկումներ է կատարել նաև ժողովրդական առակների ժանրային առանձնահատկությունների սոցիալական որոշակի ուղղվածության վերաբերյալ: Ա. Ղանալանյանի խմբագրությամբ լույս է ընծայվել Յ. Օրբելու կազմած միջնադարյան առակների («Басни средневековой Армении») ժողովածուն: Յ. Օրբելու խմբագրությամբ 1959-1962 թթ. լույս են տեսել «Յայ ժողովրդական հեքիաթներ»-ի I, II, III հատորները: Նրա՝ Սոկսում գրառած 6 միավոր հեքիաթները հրատարակվել են «Յայ ժողովրդական հեքիաթներ»-ի (Սոկս) XVII հատորում¹⁸:

Այսպիսով, Յ. Օրբելին թողել է աղբյուրագիտական և տեսական իսկապես ընդհանրացնող հարուստ ժառանգություն:

¹⁸ Յ. Օրբելու բանագիտական գործունեությանը առավել հանգամանալի անդրադարձել է բանագետ Արամ Ղանալանյանը (տե՛ս Ղանալանյան Ա., Դրվագներ հայ բանագիտության պատմության, Երևան, 1985, էջ 159-175):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԵԼԵՄԱԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ. ՀԱՅ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱԽՏԱԿՈՐԸ	5
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱԼԵՈԼԻԹՅԱՆ ՄԱՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՏԱԾՈՆԵՐԻ ԱԿՆԱՐԿ	17
Բենիկ Երիցյան, Անահիտ Խուրապկերոյան	
ՆՈՐ ՏԿՅԱԼՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂ ԲՐՈՆԶԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՓՈԽԼԱԲԱԺԱՆՄԱՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ	25
Ռուբեն Բադալյան	
ՎԱՂԲՐՈՆԶԵՂԱՐՅԱՆ ԻԼԻԿՆԵՐԻ ԳԼՈՒԽՆԵՐ ՄԵԾ ՍԵՊԱՍԱՐԻՑ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԾԻՍԱՊԱՇՏԱՍՈՒԻՆՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱՏԵԶՍԸ	29
Լարիսա Եգանյան	
ԳՆԴԵՎԱԶԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԱԴԱՇՏԻ 2016-2017 ԹԹ. ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ	36
Հակոբ Սիմոնյան, Կարեն Ծերեթյան, Մելինե Սիմոնյան, Իսկուհի Համբարյան, Գրիգոր Վարդանյան	
ԻՈՐԻԻ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԴԱԿԻ ՎԱՂ ԶԱՂԱՔԱՅԻՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ Մ.Թ.Ա. II ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ I ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՍԿԶԲԻՆ	53
Կիազր Պիցխելաուրի	
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵԳԱԼԻԹՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ.....	60
Հայկ Ավետիսյան, Արտակ Գևուկի, Արսեն Բոբոխյան, Գագիկ Սարգսյան	
ՆՈՐԱՀԱՅՑ ԱՇՏԱՐԱՎԱՏԻՊ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ ՄԱՐԶՈՒՄ	69
Լևոն Մկրտչյան	
ՍԱԲԵՉՂԱՎԻ «ԿԻՎԼՈՊՅԱՆ» ՀԱՄԱԼԻՐԸ ԹՈՒՆՔՈՒՄ	78
Գողերծի Նարիմանիշվիլի, Նինո Շանշաշվիլի	
ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԼՈՌՈՒ ՄԱՐԶՈՒՄ	98
Միքայել Յերլես, Ռուբեն Դավթյան	
ՏԵՍԱՐԱՆԱՅԻՆ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔՆԵՐՈՎ ՀԻՆՄԵՐՁԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎ ՄԻՋԵՐԿՐԱԾՈՎՅԱՆ ԳԼԱՆԱԶԵՎ ԿՆԻՔՆԵՐՆ ՈՒ ԴՐԱՆՑ ԱՐԹԻԿՅԱՆ ԶՈՒԳԱՅԵՈՆՆԵՐԸ	114
Աշոտ Փիլիպոսյան	
ԻՐԻՆԴԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԱԽՈՒՄԸ.....	127
Հենրիկ Դանիելյան, Արսեն Բոբոխյան	
ՇԻՐԱԿԻ ՄԵՏԱՂԸ ՈՒՇ ԲՐՈՆԶԻ ԵՎ ՎԱՂ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐԵՐՈՒՄ. ԱՄՓՈՓ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ	135
Արամ Գևորգյան	
ՇԻՐԱԿԻ ԵՎ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ԲՐՈՆԶԵՂԱՐՅԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՍԱԶՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՀԱՄԵՍԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ	144
Ռուզան Մկրտչյան, Հասմիկ Սիմոնյան	

ՈՂՋԻՒ ՄԻՋՆԱՅՈՍԱՆՔԻ Մ.Թ.Ա. ՈՒ ՀԱՉԱՐԱՄՅԱԿՆԵՐԻ ԹԱՂԱՄԱՆ ԾԵՍԻ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ	150
Արտակ Գևուկի, Գագիկ Խաչատրյան, Անժելա Թադևոսյան	
ԴԿԻՆԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒԼՔԱՅԻՆ ՏԱԽՏԱԿՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ	158
Աղավկի Ժամկոչյան, Նյուրա Հակոբյան	
ՈԱՖԻԿ ԹՈՐՈՍՅԱՆԻ ՀԵՏԱՉՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՕՇԱԿԱՆԻ ԴԱՄՔԱՐԱՆԱԴԱՇՏՈՒՄ	162
Հայկ Ավետիսյան, Անժելա Թադևոսյան	
ԱՐԳԻՇԹԻԽԻՆԻԼԻՈՒՄ 2016 Թ. ՊԵՂՎԱԾ ԿԱՐԱՍԱՅԻՆ ԵՎ ԿԱՎԱՐԿՂԱՅԻՆ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐԸ. ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ	175
Սիմոն Հմայակյան, Նվարդ Տիրացյան, Մարգար Հմայակյան	
ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ ՏՈՆԸ ԲԻԱՅՆԻԼԻ/ՈՒՐԱՐՏՈՒ ԵՐԿՐՈՒՄ	182
Էմմա Պետրոսյան	
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՎ ԿՈՂՔԻՍԻ ՑԵՂԵՐԻ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ ՎԱՂ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐՈՒՄ	199
Ալեքսանդր Սկակով	
ԼՈՈՒ ԲԵՐԴԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ԻՐԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒԼՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍԸ	206
Սեդրա Դևեջյան, Ռուբեն Դավթյան	
«ԿԻՍԵՐԱ-ՍՎՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԵԶՐՈՒՅԹԸ ... 214	
Գարեգին Թումանյան	
ՇԻՐԱԿԱԿԱՆԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ՀԵԾՅԱԼԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ՄԱՀԱՆ ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԸՍՏ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ՄԱՐԴԱՔԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ)	218
Անահիտ Խուդավրոյան, Համազասպ Խաչատրյան, Լարիսա Եզանյան	
ՀԱՐԱԿԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԸ ԵՎ ԱՔԵՄԵՆՅԱՆՆԵՐԸ	225
Յուլյոն Գագոշիձե	
ԴԿԻՆԻ ԱՆՏԻԿ ՇԵՐՏԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԸՍՏ ԲԼՐԻ ԳԱԳԱԹԻ ՀԱՐԹԱԿԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ	233
Գայանե Զոչայրյան	
ԾԻՍԱԿԱՆ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԱՆՏԻԿ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆԻ ՇԻՐԱԿԻ ՀՆԱՎԱՅՐԵՐՈՒՄ	239
Հայկ Հակոբյան	
ՎԱՂՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈԹՈՂՆԵՐԻ ԵՎ ԻՈՒԼԱՆԴԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐ ԽԱՉԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆՈՐ ԳՅՈՒՏԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ	253
Համլետ Պետրոսյան	
ԱՐՑԱԽԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՇԱՐՎԱԾՔՆԵՐԻ ՏԻՊԵՐԸ	262
Լյուբա Կիրակոսյան	
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԳՈՒՆԱՉԱՐԴ ԽԵՑԵՂԵՆԻ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԸ	271
Տատյանա Վարդանեսովա	

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳԻՆԵԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ.....	276
Ուուզան Փալանջյան	
ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼՈՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԳԻՏԱԿԱԶՄԱԿԵՐԴՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԷԶԵՐԻՑ	281
Ռաֆիկ Նահապետյան	
«ՀՆԱԳԵՏ» ԱՏՐՊԵՏԸ ԿԱՄ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇԼԻՄԱՆԸ»	294
Արսեն Բոբոխյան	
ԱՄՓՈՓՈՒՄՆԵՐ	
ՀԱՅԵՐԵՆ.....	303
ՈՌԻՍԵՐԵՆ.....	319
ԱՆԳԼԵՐԵՆ	334